

УКРАЇНА – КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

УДК 94(470+571)+94(438)]“1654/1667”

В.В.Газін

“БОРОТЬБА ЗА КРИМ” – БАХЧИСАРАЙСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ КОМБІНАЦІЇ МОСКВИ, ВАРШАВИ ТА ЧИГИРИНА НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1654–1667 рр.

У статті аналізуються дипломатичні зусилля керівництва Речі Посполитої, Московської держави й українського гетьманського уряду, спрямовані на забезпечення сприятливої для них позиції Кримського ханства наприкінці 1653–1654 рр.

Ключові слова: Кримське ханство, Московська держава, Річ Посполита, козацька Україна, дипломатія, посольство.

1654 р. став знаковим для політичного життя Центрально-Східної Європи. Оформлення військово-політичного союзу між козацькою Україною та Московською державою виходило далеко за межі їх політики і в тій чи іншій мірі торкалося інтересів цілого ряду держав регіону і не лише. Фактично, у результаті Переяславсько-московських домовленостей утворилася нова геополітична реальність, з якою змушені були рахуватися, насамперед, Річ Посполита, Крим, Туреччина, Швеція, придунайські князівства. Також даний факт не міг залишитися поза увагою Австрії, Бранденбурга, Франції – країн, які мали чітко визначені інтереси в регіоні Центрально-Східної Європи.

Союз з козацькою Україною для Московської держави, окрім того, що розглядався як вагома складова курсу царя Олексія Михайловича на “збирання руських земель”, був рішучим кроком, який засвідчив її прагнення вступити в суперечку за вплив в регіоні і безпосередньо ознаменував початок російсько-польської війни 1654–1667 рр.

Звичайно, боротьба за домінування в Центральній та Східній Європі, в епіцентрі якої опинилася козацька Україна, розгорілася, насамперед, між Москвою та Варшавою. Проте, як уже зазначалося, вона не могла не торкнутися інтересів цілого ряду країн, зокрема державою, яка виявляла

чи не найбільшу зацікавленість в результатах цього протистояння, намагалася будь-що не залишитися осторонь нього і проводила чітко визначену політику в даному регіоні, було Кримське ханство.

Відзначимо, що політика ханату періоду Української національної революції середини XVII ст. привертала увагу дослідників. Як суттєвий чинник, який безпосередньо та, в окремих випадках, визначально впливав на хід українсько-польського, російсько-польського, українсько-російського протистояння, що в різних комбінаціях проявлялося в цей час, вона досліджувалася С.Соловйовим та М.Грушевським, В.Смолієм та В.Степанковим, Т.Чухлібом, Г.Саніним, С.Фаїзовим та Д.Колодзейчиком¹.

У даній статті спробуємо проаналізувати дипломатичну боротьбу між урядами Московської держави, Речі Посполитої та козацької України з метою забезпечення найсприятливішої для себе військово-політичної позиції з боку Кримського ханства в 1653–1654 рр.

Слід відзначити, що не можна створити цілісну картину політичних комбінацій та військового протистояння між Московською державою та Річчю Посполитою напередодні та під час першого етапу російсько-польської війни без урахування позиції Кримського ханату, який саме в цей час переживав період політичного розквіту. Як зазначає Віктор Заруба: “Ніколи ні до того, ні після того часу ханство не мало такого значення і не відіграло такої ролі в міжнародній політиці й міждержавних стосунках Середньо-Східної Європи, як від 1648 до 1700 року”². Для нас це важливо ще з огляду на ту обставину, що кримський чинник безпосередньо впливав на політику як Польщі, так і Московської держави. При цьому сама позиція Криму значною мірою визначалася відповідно до подій в Україні та політики українського гетьманського уряду.

Дійсно, у досліджуваній період ханат переживав апогей своєї могутності. Збігнев Вуйцік датує початок цього періоду з 1637 р., коли Крим отримав остаточну перемогу над своїм найгіршим суперником – Бужацькою ордою. Внаслідок цього всі орди визнали зверхність кримського хана. Одночасно в Криму були проведені внутрішні реформи з метою зміцнення центральної влади. Відтак, Кримське ханство перетворилося на впливову силу на східноєвропейській арені³.

З 1648 р. Крим перебував в якості напівсоюзника, напівпротектора козаків (наприкінці березня 1648 р. між гетьманом Богданом Хмельницьким та Кримським ханством було укладено договір про військово-політичний союз⁴). Союз з Кримом і залучення татар до військових дій навесні 1648 р. виявилися вкрай необхідними. Це особливо важливо було на початковій стадії повстання, коли стояло питання, чи вилететься воно у всенародний виступ. Усе залежало від того, якими будуть результати

перших зіткнень з польськими військами. Добре вишколена і загартована у багатьох боях татарська кіннота стала важливим чинником перемог Богдана Хмельницького.

Відтак, вплив Кримського ханства на воєнні та політичні процеси довкола польсько-українського конфлікту був досить вагомим.

Проте, вважаємо за необхідне відзначити, що перед Бахчисараєм на середину XVII ст. стояло досить багато проблем. По-перше, доволі обтяжливою для нього була васальна залежність від Порти. З одного боку, Стамбул являвся могутнім протектором Криму, з другого – повсякчас втручався у внутрішні справи ханства, а також постійно вимагав участі татарських загонів у військових кампаніях, які проводила Туреччина. Зокрема, звичною практикою у відносинах двох держав стало втручання Порти у вирішення проблеми верховної влади в Криму. Так, хани призначалися і зміщувалися згідно волі султана. Жоден хан не міг бути впевненим в своєму завтрашньому дні, оскільки будь-якої хвилини міг розлучитися не лише з владою, але й з життям. Намагаючись послабити вплив Порти, Крим розглядав можливості створення військово-політичних союзів, які б дещо урівноважили його стосунки з протектором.

З внутрішньополітичних проблем Кримського ханства виділимо, насамперед, постійну боротьбу між ханом та кримською знаттю. Кримське керівництво зіштовхувалося з сепаратистськими настроями буджаків та ногайців⁵. Влада хана була обмежена не лише волею султана, але й представниками найбільш знатних родів (беями, карачеями), які були неодмінними радниками хана.

У чому ж полягали основні напрямки зовнішньої політики Бахчисараю? Поряд зі стосунками з Османською імперією, у ній головне місце відводилося відносинам з Росією. На думку російського вченого Геннадія Саніна, політика Криму стосовно Московської держави в середині XVII століття визначалася кількома основними моментами. По-перше, кримські хани намагалися реалізувати претензії на всю спадщину Золотої Орди. Відтак, у їх територіальних вимогах фігурувало Поволжя, Україна і навіть сама Москва. По-друге, лише в 1640-х рр. хани погодилися визнавати за російськими царями титул “самодержець”, тобто незалежний володар. У той час, як самі категорично вимагали іменувати їх в російських офіційних документах “царями”, тобто саме так, як іменували російські князі ханів Золотої Орди. По-третє, ханський двір намагався трактувати щорічні подарунки від царського імені як офіційну данину, як визнання політичної залежності Москви від Бахчисараю, як продовження тієї данини, яку платили російські землі в Орду⁶.

Саме у плані реалізації московської політики Крим будував відносини

і з Польщею, і з Україною. Мова йде про прагнення Бахчисарая, починаючи з середини 50-х рр. XVII ст., часу, коли проявилися ознаки зростання військової та політичної могутності Московської держави, яка стала претендувати на домінування в Східній Європі, зберігши союз з козацькою Україною та, по можливості, приєднавши до нього Польщу, спрямувати його військовий потенціал саме проти Москви. Звичайно, крім всього іншого, остання являла для Бахчисарая нескінченне джерело прибутків. Також ханатом розглядалося питання відторгнення від Москви давніх частин могутньої Золотої Орди – Казанського і Астраханського ханств, а також підпорядкування собі калмицьких орд. З огляду на це, зрозумілим є прагнення ханату будь-що не допустити зближення між козацькою Україною та Московською державою. Останнє, фактично, не лише перекреслювало б усі плани щодо організації спільного походу на Москву, а й призвело б до утворення надзвичайно небезпечного для Бахчисарая об'єднання, яке у перспективі спрямувало б своє вістря саме проти Криму. Відтак, зрозуміло, чому ханський уряд надзвичайно гостро сприйняв звістку про українсько-московське зближення. Тривогу кримські політики забили відразу, як тільки до них дійшла звістка про зміст угоди між Москвою та Україною. Диван 1654 р. дійшов висновку, що Крим не зможе завадити у подальшому північній загрозі. Конкретно ж, посилення Росії, в зв'язку з укладенням союзу з козацькою Україною, порушувало рівновагу сил у Східній Європі, і це штовхало татар на подальше зближення з Річчю Посполитою⁷. У березні 1654 р. хан жалкував, що козаки не підуть миритися з поляками. Це не входило у плани татар, котрі "...хочуть з козаками і литовським королем іти на Московську державу війною"⁸. Відтак, ідея широкої антимосковської коаліції, за участю козацтва, виявлялася більш ніж примарною. Союз Хмельницького з Москвою загрожував реалізації ще одного плану Бахчисарая – встановленню політичного протекторату над козацькою Україною, а також створював небезпеку для самого існування Кримського ханства.

При цьому дослідники звертають увагу на одну цікаву обставину, а саме, що в той час, коли офіційний Бахчисарай негативно поставився до утворення українсько-московського союзу, зовсім інша реакція спостерігається в середовищі ногайської еліти. Там до цього віднеслися спокійно і виступали за збереження приязних стосунків з Україною⁹.

Звичайно, кримський уряд окремо розробляв політичні концепти стосовно Речі Посполитої та козацької України. Насамперед, він намагався зберегти певну рівновагу сил між Військом Запорозьким та Польщею, що давало б можливість йому активно впливати на ситуацію довкола їх протистояння. Дослідники відзначають пріоритетність в політиці ханату саме

ідеї збереження міжнародної рівноваги. Зокрема, на цьому наголошував і російський історик другої половини XIX ст. В.Смірнов¹⁰, і сучасний польський тюрколог Д.Колодзейчик¹¹. Останній виступив з критикою теорій, згідно яких Крим розглядався як слабоборзвинуте утворення, яке цікавила лише данина та право на пограбування. На думку Колодзейчика, у діях ханату чітко простежується широка політична концепція, основу якої складала ідея збереження балансу сил в регіоні. Відтак, не видаються дивними дії орди в 1649, 1651, 1653 рр., коли вона займала лояльну позицію до Польщі, не даючи змогу Хмельницькому остаточно розгромити королівське військо. Ймовірно, що курс Кримського ханства у 1653 р., який призвів до створення кримсько-польського військового союзу, був продиктований саме цими цілями. Рятуючи Польщу від неминучого краху, ханат водночас не полишав надії, не допустивши російсько-українського зближення, долучити Військо Запорозьке до цього об'єднання і спрямувати його вістря проти Москви.

Ще в 1653 р., коли поширилися чутки про те, що козаки піддаються Москві, і що цар наказав гетьманові будувати укріплені міста вздовж рік Оскіл і Донець, хан писав Богдану Хмельницькому, закликаючи зберігати вірність українсько-кримському союзу. Він обіцяв, що при першій небезпеці прийде гетьманові на допомогу і навіть висунув ідею створення української автономії в межах володінь Кримського ханства: "...якщо ж гетьман і черкаси захочуть собі спокою, то хай переходять на кримську сторону за Дніпро і там будують собі міста". З другого боку, хан зазначав, що "...якщо правда, що гетьман бив чолом государю московському у вічне холопство, то він, хан, з'єднавшись з польським королем, піде на черкас війною"¹².

Наприкінці 1653 – на початку 1654 рр. розгорілася інтенсивна "боротьба за Крим", змістом якої стали активні дипломатичні зусилля Варшави, Москви і Чигирини вплинути на позицію Криму, від якої в значній мірі залежала розстановка сил в регіоні, а відтак перспективи майбутнього зіткнення. Звичайно, сторони ставили різні цілі, проте сходилися на одному – якщо не вдасться залучити Кримське ханство на свою сторону, то хоча б забезпечити його нейтралітет у період російсько-польської війни. Як відзначає Грушевський, "Очі Східної Європи, чи східноєвропейських політиків на весну 1654 р. були звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту – переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з королем воювати на спілку з козаками"¹³.

Особливо гостро постала проблема нейтралізації Криму перед московською дипломатією. У цьому питанні Москва виявляла неабияку ак-

тивність. Так, після того, як 14 вересня 1653 р. з Криму відбуло московське посольство, очолюване Демидом Хомяковим і Єрмолою Клочковим, уже 18 жовтня на їх місце прибули нові повноважні послы Сидор Ладигенський та Олексій Огарков, які перебували в Криму аж до березня 1655 р.¹⁴. Ще до повернення цих послів, у лютому 1654 р., московський уряд відправляє в Крим нове надзвичайне посольство в складі Тимофія Хотунського та Івана Фоміна. Останні мали спробувати схилити хана до війни проти поляків. Зокрема, мова йшла про можливість організації спільної військової акції проти короля¹⁵. У разі невдачі послы мали прикласти зусилля для утримання хана від надання допомоги полякам¹⁶.

Переговори з ханськими урядовцями проходили надзвичайно складно. Московські послы звертали увагу кримських чиновників на “всілякі неправди” з боку польського короля, завдані государеві, пропонували вдвічі підвищити платню в кримську казну. Проте отримували відповіді на кшталт того, що між кримським царем та польським королем існує угода, яку не можна порушувати, а також стосовно того, що в свій час хан також звертався до московського царя з проханням військової допомоги, а той відмовив¹⁷.

Різно негативне ставлення Криму проявилось в питанні утвердження нових царських титулів.

Відзначимо, що після Переяслава в титулах московського царя відразу було відображено приєднання козацької України до його володінь (“Божиєю милостью великого государя, царя и великого князя, Всея Великия и Малья, и Белья Росии самодержца и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчича и дедича, и обладателя...”).

Настійливі намагання російських дипломатів утвердити нові титули мали декілька підтекстів. По-перше, з визнанням нових титулів відбувалося фактичне визнання нових геополітичних реалій, які склалися в результаті військово-політичних успіхів Москви. У титулах відразу відображалися великі територіальні надбання й встановлення сюзеренітету чи протекторату російського уряду над тими чи іншими областями¹⁸.

По-друге, сама титулатура проголошувала царя як одного з найвеличніших і наймогутніших монархів Європи, демонструючи прагнення Москви посісти відповідне місце в європейській політиці.

По-третє, помилки в написанні царських титулів часто використовувалися московськими дипломатами для виправдання певних політичних та воєнних кроків Москви (цим могли бути виправдані військові конфлікти, відмова проведення переговорів тощо).

Можна погодитися з думкою російського вченого С.Фаїзова, що в нових титулах царя вбачалася претензія Москви на сприйняття її як нової

вселенської імперії, а також проглядалася не завуальована погроза щодо нових територіальних придбань (особливо це проявилось після укладення Переяславсько-московської угоди 1654 р.)¹⁹.

Звичайно, що за таких умов Крим не міг сприймати московські претензії інакше, як вороже. Відтак, це чітко проявилось в неприйнятті Бахчисараєм нових царських титулів. Так, у розмові з московськими посланцями калга Газі Гірей заявив, що "...нібито, государ їх всім світом володіє. А на сході і на заході, і на півночі і крім них є численні держави. І такою де гордістю перед цим московські государі і батько його государя не писалися, тому що те слово видумане і Богу грубо сильно"²⁰. Ще різкішою була відповідь хана Мегмета-Гірея (Іслам-Гірей помер 30 червня 1654 р.): "...де Москва, де схід, де захід? Між сходом і заходом хіба мало великих государів і держав? Слід було те знати і такі слова не писати, всієї вселеної отчичем і дідичем, і володарем пишеться, і так брехливо і аморально писати..."²¹. Далі "...у нас де царі не похваляються і похвали свої в жодну державу не пишуть. Наш де Іслам Гірей цар близько 600 міст завоював і про це государю вашому похвали свої і в інші держави не писав"²².

Попри негативне ставлення кримського керівництва до українсько-московського союзу та значні інтереси в сенсі організації походу проти Москви, Бахчисарай на початковому етапі російсько-польської війни утримався від участі в широкомасштабних військових акціях проти Росії. А в листопаді 1654 р. хан Мегмет Гірей навіть офіційно завірив московське керівництво, що готовий зберігати мир між державами на тих самих умовах, що й за правління Іслам Гірея. Звичайно, наголошувалося на тому, що російське керівництво має здійснювати щорічну присилку подарунків й запитів без зменшення в порівнянні з попередніми роками, а також заборонити своїм підданим здійснювати напади на кримські та турецькі володіння²³.

Активність в напрямку Криму проявляла також і польська, і українська дипломатія.

Відзначимо, що польське керівництво в цей час сконцентрувалося переважно на оформленні польсько-кримського військового альянсу. Виношувалися плани приєднання до нього українського козацтва. Очевидно, розраховували, що без допомоги Криму Військо Запорозьке виявиться більш податливе і можна буде вирішити одразу дві проблеми – утихомирити Україну і, приєднавши до польсько-кримського союзу військову потугу українських козаків, спрямувати весь цей альянс проти Росії.

На кінець 1653 – початок 1654 рр. для польського уряду головним напрямом зовнішньої політики окреслився саме кримський. Звичайно, у Варшаві розуміли, що реалізація польсько-татарського союзу не могла

відбутися лише внаслідок двосторонніх переговорів. До них слід було долучити також Туреччину, Семигород, Молдавію та Волощину.

Відтак, уже на початку січня 1654 р. до Туреччини було направлено посольство, очолюване львівським хорунжим Миколаєм Бегановським. Мова йшла про відновлення давніх мирних договорів між Польщею та Османською імперією. Поляки намагалися переконати Порту, щоб не надавала підтримки Хмельницькому і заборонила це робити своєму васалові – хану. У листі канцлера Корицінського до великого візира Мухаммеда-паші говорилося, що татари, раніше допомагаючи козакам, сприяли зміцненню православ'я, що може виявитися дуже небезпечним для самої Туреччини²⁴.

Туреччина в умовах внутрішньої кризи та складної зовнішньополітичної ситуації не могла зайняти чітку позицію в цьому питанні. Крім цього, в цей самий час до Стамбулу прибуло і українське посольство, яке вимагало, в свою чергу, щоб Туреччина категорично заборонила татарам надавати допомогу полякам.

Тогочасна позиція керівництва Османської імперії щодо надання військової допомоги Польщі проти Москви виявилася доволі неоднозначною. Як розповідав посланець царгородського патріарха Грек Іван, серед найвищих чиновників Туреччини присутні були різні думки. Так, за надання допомоги польському королю і за те, щоб наказати ханові розірвати союз з козаками, виступав паша Сіауш (існувала інформація, що він був підкуплений польським послом Бегановським). Проти втручання в польсько-російський конфлікт виступав візир, вважаючи, що для Туреччини більш актуальною є війна проти Венеції. Відтак, Османська імперія не поспішала з якимись конкретними обіцянками. Вона зайняла вичікувальну позицію. Загалом в Порті вважали, що навіть те, що хан за даних обставин зберігає, хай буде пасивну, але приязнь до Польщі, і це є надзвичайно позитивним для поляків. Зокрема, візир говорив польському послу Яскульському: “Як хан прилучиться до союзу України і Москви, то Польща пропаде”. Тому поляки, на думку турків, мусіли відповідно цінити і платити за прихильне ставлення хана. Звичайно, у Стамбулі заявляли, що як тільки козаки остаточно заявлять, що залишаються вірними царю (мається на увазі, що виявляться безрезультатними всі спроби розірвати українсько-російський союз), орда відразу рушить на допомогу полякам. Проте, знову-таки, для цього слід офіційно оформити кримсько-польський союз, отримати в повній мірі всі “упоминки”, порозумітися щодо майбутньої здобичі, виробити спільний план операцій тощо²⁵.

Відтак, Стамбул зайняв нейтральну позицію і заявив, що надає кримському ханові повну свободу дій у польсько-російському конфлікті.

На початку травня 1654 р. Бегановський покинув столицю Туреччини. Було ясно, що тугар дипломатичних переговорів переноситься зі Стамбулу до Бахчисарая.

У лютому 1654 р. до Криму відбув посол Польщі стражник коронний Маріуш Яскульський. Метою його посольства було запобігання можливому кримсько-українському зближенню (посол мав розкрити ханові хитрі наміри Хмельницького, який, водночас з переговорами з ханом, вів розмови з царем)²⁶. По дорозі до Криму посол прибув у Ясси, де мав розмови з молдавським господарем Юрієм Стефаном, досвідченим експертом у справах татарсько-турецьких.

7 квітня (н.с.) 1654 р. Яскульський прибув до Бахчисарая, де був прийнятий великим візиром Сефер Газі-агою, а потім і ханом Ісламом III Гіреєм. Прибувши до Бахчисарая, польський посол уже через три дні мав розмову з візиром. Він звернувся з проханням, щоб, з огляду на нововідновлену приязнь з королем, хан надав допомогу королю у війні проти Москви та козаків. Візир, звичайно, не відмовив. Проте на нараді у хана з цього питання, яка тривала три тижні, конкретного рішення так і не було прийнято. На думку Грушевського, хан очікував вказівки від султана²⁷.

Проте, як зазначає З.Вуйцік, попри певні стримуючі чинники (вичікувальна позиція Туреччини, суперечності між Кримом та Молдавією, Семигородом й Волощиною, дипломатичні контракти Б.Хмельницького), переговори призвели до позитивного для Варшави результату²⁸. Як наслідок, – в липні 1654 р. у Варшаві під час сейму, на який прибули кримські послы, очолювані Сулейманом-агою, відбулося підписання договору між Польщею та Кримом, який остаточно був затверджений уже в листопаді 1654 р. під час другої місії Яскульського до Бахчисарая²⁹.

Тоді ж в березні 1654 р. московський посол Ладигенський повідомляв, що в хана була нарада з найближчими людьми, де обговорювалося питання, пов'язане з новою політичною ситуацією. Хан говорив, що через небажання Хмельницького примкнути до антимосковського союзу стає неможливою організація планованого Кримом спільного польсько-татарсько-українського походу на Москву.

Звичайно, Крим був зацікавлений у війні з Московською державою. Проте такий похід можливий був лише в союзі з українським військом. “Але, – як зазначає М.Грушевський, – коли виявилось, що в сій комбінації козаки стануть на стороні Москви, се зразу змінило всі рахунки: воювати проти Москви і козаків, се було зовсім не те, що воювати Москву на спілку з козаками”³⁰.

На нашу думку, саме тогочасна позиція козацької України здійснювала вирішальний вплив на політику Криму. Звичайно, хана аж ніяк не

приваблювала перспектива зустрітися з об'єднаними українсько-московськими силами. Як наслідок, на настійливі вимоги поляків надіслати військо для походу проти козаків та Москви хан відповів, що всіма силами намагається розірвати українсько-московський союз.

Саме в цей час хан і його урядовці дійсно намагалися, відірвавши українців від Москви, переконати їх у доцільності оформлення українсько-кримсько-польської коаліції проти Росії. Ця тематика стала основною під час зустрічей з гетьманськими послами (відзначимо, що послы Богдана Хмельницького Опанас і Лук'ян перебували в Криму з 7 березня 1654 р., одночасно з росіянами і поляками). Проте, позиція Б.Хмельницького, яку й озвучували його представники, була доволі чіткою. Вона полягала в тому, що гетьман зі всім військом піддався під царську руку і коли хан надумає йти на Московське царство, то козаки його зустрінуть за Перекопом і “зовсім не чесно завернуть”³¹.

А український посол Савич, який прибув до Бахчисараю в останні дні квітня 1654 р., в розмові з ханом заявив, що в разі походу татар проти Москви українські козаки виступлять проти кримського війська, а також будуть організовані виправи морем проти Криму. Хан так розгнівався, що навіть вдарив Савича. Проте, пізніше наодинці заявив українському послові, що він дав згоду на спільний похід проти Москви не знаючи про те, що козаки піддалися під високу царську руку. Проте за таких обставин він відмовить королеві.

Цікавим є трактування причин укладення українсько-московського союзу в гетьманському листі до хана, направленому чи то з Савичем, чи з іншим послом – Кіндратом Сидоренком: “А що до Москви – що ми з нею зав'язали приязнь, то ми се зробили згідно з порадою в. цар. м., а також тому, що бачили як вони (поляки) з ріжних країв наймають військо против вас. Чому б того не мали й ми зробити? Краще мати більше приятелів!”³².

Звичайно, кримські урядовці в умовах, коли гетьманат зайняв чітку позицію стосовно Москви і відмовлявся навіть говорити про можливість розриву альянсу, продумували можливість простої нейтралізації козацтва. Так, кримський посол в розмові з генеральним писарем Виговським пропонував Війську Запорозькому залишитися нейтральним в умовах кампанії Криму проти Москви. Навіть пропонували стояти на своїх кордонах і боронити Україну від поляків³³.

Отже, на початковому етапі російсько-польської війни 1654–1667 рр., яка виникла внаслідок надання Москвою протекції Війську Запорозькому, що, фактично, означало втручання Росії у польсько-український конфлікт, відбувалася інтенсивна дипломатична “боротьба за Крим”. І Москва,

і Варшава намагалися, якщо і не зробити Бахчисарай своїм військовим чи політичним союзником, то хоча б гарантувати дотримання ним нейтральної позиції. Значною мірою тогочасна політика ханату була зумовлена позицією козацької України. Суворе дотримання Б.Хмельницьким умов Переяславсько-Московської угоди змусило Крим утриматися від рішучої підтримки планів керівництва Речі Посполитої розпочати похід на Москву.

Примітки:

1. *Соловьев С.М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн.V. – Т.9-10: История России с древнейших времен / Отв. ред.: О.Д.Ковальченко, С.С.Дмитриев. – М.: Мысль, 1990; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.IX-2; *Wójcik Z.* Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648–1699) // *Historia dyplomacji polskiej. T.II (1572–1795)* / Pod red. Zbigniewa Wójcika. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1982; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького // *Нариси з історії дипломатії України.* – К., 2001. – С.107-162; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003; *Санін Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987; *Файзов С.* “Где Москва, где восток, где запад?": географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.128-146; *Колодзейчик Д.* Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // *Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции.* – СПб.: Скиф, 2004. – С.83-89.

2. *Заруба В.* “Українське питання” в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // *Київська старовина.* – 2003. – №1. – С.9.

3. *Wójcik Z.* *Op. cit.* – S.181.

4. *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* – Вип.4. – К., 2004. – С.224.

5. *Маркевич А.И.* Краткий очерк истории Крымского ханства [Електронна публікація] // <http://www.moscow-crimea.ru/history/hanstvo/index.html>.

6. *Санін Г.А.* Крым в геополитике и войнах России XV–XIX вв. [Електронна публікація] // <http://www.moscow-crimea.ru/russia/analit/geopolit.html>.

7. Из истории Крымского ханства [Електронна публікація] // <http://turkolog.narod.ru/info/crt-24.htm>.

8. Цит. за: *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч.1. – С.25.

9. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Назв. праця. – С.148.

10. *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала

XVIII века. – СПб.: Университетская типография в Казани, 1887. – С.566.

11. *Колодзейчик Д.* Назв. праця. – С.83-89.
12. *Соловьев С.М.* Указ. соч. Кн.V. Т.9-10. – С.614.
13. *Грушевський М.С.* – Назв. праця. – Т.IX-2. – С.887.
14. *Новосельский А.А.* Исследования по истории эпохи феодализма (Научное наследие). – М., 1994. – С.17-18.
15. *Заборовский Л.В.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв. – М., 1979. – С.267.
16. *Новосельский А.А.* Указ. соч. – С.20.
17. *Там же.* – С.20-21.
18. *Каиштанов С.М.* О титуле московских государей в XV–XVIII вв. // Россия в X–XVIII вв. Проблемы истории и источниковедения. Тезисы докладов и сообщений вторых чтений, посвященных памяти А.Н.Зими́на. – Москва, 26-28 января 1995 г. – Ч.1. – М., 1995. – С.232.
19. *Фаизов С.* Указ. соч. – С.134-135.
20. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Т.III: Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (1632–1660 гг.). – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1854. – С.130.
21. *Національна бібліотека України. Інститут рукописів.* – Ф.II. – Спр.15425-15487. – Арк.61.
22. *Новосельский А.А.* Указ. соч. – С.25.
23. Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т.1. – С.354.
24. *Wójcik Z.* Op. cit. – S.197.
25. *Грушевський М.С.* Назв. праця. – Т.IX-2. – С.895-896.
26. *Wójcik Z.* Op. cit. – S.197.
27. *Грушевський М.С.* Назв. праця. – Т.IX-2. – С.893.
28. *Wójcik Z.* Op. cit. – S.198.
29. *Ibid.* – S.198-199.
30. *Грушевський М.С.* Назв. праця. – Т.IX-2. – С.896.
31. *Там же.* – С.887-888.
32. *Там же.* – С.890.
33. *Там же.* – С.899.

Резюме

В статье анализируются дипломатические усилия руководства Речи Посполитой, Московского государства и украинского гетманского правительства,

направленные на обеспечение благоприятной для себя позиции Крымского ханства в конце 1653 – в 1654 гг.

Ключевые слова: Крымское ханство, Московское государство, Речь Посполитая, казацкая Украина, дипломатия, посольство.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(477.4)“1665/1666”

В. С. Степанков

УТВЕРЖДЕННЯ ВЛАДИ ПЕТРА ДОРОШЕНКА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ ГЕТЬМАНЩИНІ (ВЕРЕСЕНЬ 1665 – ЛИПЕНЬ 1666 рр.)

У статті проаналізовано внутрішньополітичне становище у Правобережній Україні в середині 60-х рр. XVII ст. Розкрито заходи гетьмана, спрямовані на подолання анархії, зміцнення центральної влади, згуртування еліти, пошук порозуміння із Запоріжжям. Охарактеризовано основні напрями зовнішньої політики уряду.

Ключові слова: Правобережна гетьманщина, козаки, гетьман, Брацлавщина, влада, Запоріжжя, Крим, Польща.

Проблема політичного розвитку Правобережної гетьманщини восени 1665 – першої половини 1666 рр. не знайшла належного висвітлення в українській та зарубіжній історіографіях. Тільки завдяки працям Д. Дорошенка, М. Крикуна та Я. Пердені відтворено в основних рисах її внутрішньополітичне становище та заходи уряду П. Дорошенка, спрямовані на його стабілізацію. Водночас залишається чимало питань, які вимагають спеціального дослідження. До них належить і з'ясування процесу зміцнення гетьманської влади П. Дорошенка, змісту і мети його зовнішньої політики.

Діяльність П. Дорошенка розпочиналася за умов надзвичайно важкого економічного й внутрішньополітичного становища Правобережної гетьманщини. Безкінечні військові дії зумовили всеохоплюючу руйнацію міст, містечок і сіл, занепад землеробства, тваринництва, ремесел, промислів і торгівлі. Образну картину жахливого розорення краю змалював сучасник революції, анонімний автор Подільської “Римованої хроніки”: